

DIENSTEN MOTOR VOOR ROTTERDAMSE ECONOMIE.

De economische groei in de regio Rijnmond vertraagt door de afkoelende wereldeconomie. Maar een positief binnenlands migratiesaldo en de opmars van de dienstensector wijzen op een structurele versterking van de Rotterdamse economie.

De economie van Rijnmond bevindt zich op de top van een hoogconjunctuur. Het bruto regionaal product volgde de afgelopen twee jaar het Nederlandse groeipad, terwijl de werkgelegenheidsgroei iets boven het landelijke cijfer lag. De werkloosheid is in Rijnmond dan ook flink afgenomen en nadert het Nederlandse cijfer. Naar verwachting zal de werkloosheid in 2019 uitkomen op 4,6% van de beroepsbevolking, tegen 5,2% in 2018. Daarmee daalt de werkloosheid in de regio minder snel dan in de afgelopen jaren. Tegelijk loopt de participatie in Rijnmond weer op. De arbeidsmarkt van Rijnmond ontwikkelt zich in de huidige conjuncturele fase structureel positief. De regio heeft immers een periode van zes jaar krimp van de werkgelegenheid achter zich gelaten. Het vooruitzicht is dat de groei van de economie voor 2019 en daarna in een gematigder tempo aanhoudt en de top van de cyclus achter zich laat (zie tabel 1).

Onzekerheid wereldeconomie

Reden voor de groeivertraging is dat de wereldhandel en de wederuitvoer (zie figuur 1), voor Rijnmond erg belangrijk, niet meer zo hard groeien. Voor Rijnmond wordt de dynamiek van de handelsstromen medebepaald door wat er in het achterland gebeurt. De groei van de Duitse economie vertraagde in de loop van 2018 en dat heeft gevolgen voor de Rotterdamse haven. Het dieselschandaal en de energietransitie bleken door te werken op de Duitse auto-industrie. Die bleef lang vertrouwen op de verbrandingsmotor en heeft inmiddels een achterstand op de bouwers van elektrische auto's. Op de Amerikaanse automarkt verliezen de Duitsers terrein op Tesla. Maar de Duitse fabrikanten maken een inhaalslag en investeren fors in de ontwikkeling van elektrische auto's. Zolang deze transitie nog niet is gerealiseerd, werkt dit door op goederenstromen en dus ook op de Rotterdamse haven. De herstructurering van de Duitse auto-industrie wordt aangevuld door onzekerheid rond de Brexit en het handelsconflict met China. Dit soort internationale ontwikkelingen beïnvloeden de economie van de regio. Daarom loopt de verwachte groei van Rijnmond in 2019 terug naar 2% en in het slechtste geval naar 1,5%. De neerwaartse risico's overheersen.

Opleving dienstensector

Achter de hoogconjunctuur in de regio schuilt een structurele ontwikkeling. De groei van het totale brp van Rijnmond volgt die van Nederland (zie figuur 2), maar overschrijdt deze niet. Het is het gevolg van enerzijds de herstructurering in de regionale industrie, die in de afgelopen jaren de schokken in de oliemarkt ondervond en kampt met onzekerheid over de energietransitie, aangevuld met een trage groei van vervoer en opslag en groothandel die zich elders in Nederland beter ontwikkelt (o.a. Noord-Brabant). Daartegenover staat de hoger dan gemiddelde groei van hoogwaardige zakelijke diensten, financiële diensten en ICT (het geheel daarvan wordt ook wel aangeduid als producentendiensten, (zie figuur 4). De commerciële consumentendiensten (detailhandel, horeca, cultuur, sport en recreatie) herstelden stevig in Rijnmond, in het tempo van het nationale cijfer.

Deze ontwikkeling van de dienstensector in Rijnmond is in de volle breedte, zowel producenten als consumentendiensten, zonder meer gunstig te noemen. De groei van de consumentendiensten springt daarbij in het oog en past bij het vernieuwde karakter van Rijnmond. De ontwikkeling van producentendiensten is relatief gunstig in Rijnmond, nadat deze bedrijfstak na de grote recessie flink positie verloor in Rotterdam-Rijnmond (zie figuur 5). Momenteel herstelt de sector. Dit is toe te schrijven aan de verhuizing van KPN naar Rotterdam, maar ook, afgaande op cijfers van het CPB, wordt dit herstel gedreven door aantrekkelijke investeringen. De ICT-bestedingen nemen daardoor ook toe.

TABEL 1: KERNCIJFERS ECONOMIE RIJNMOND

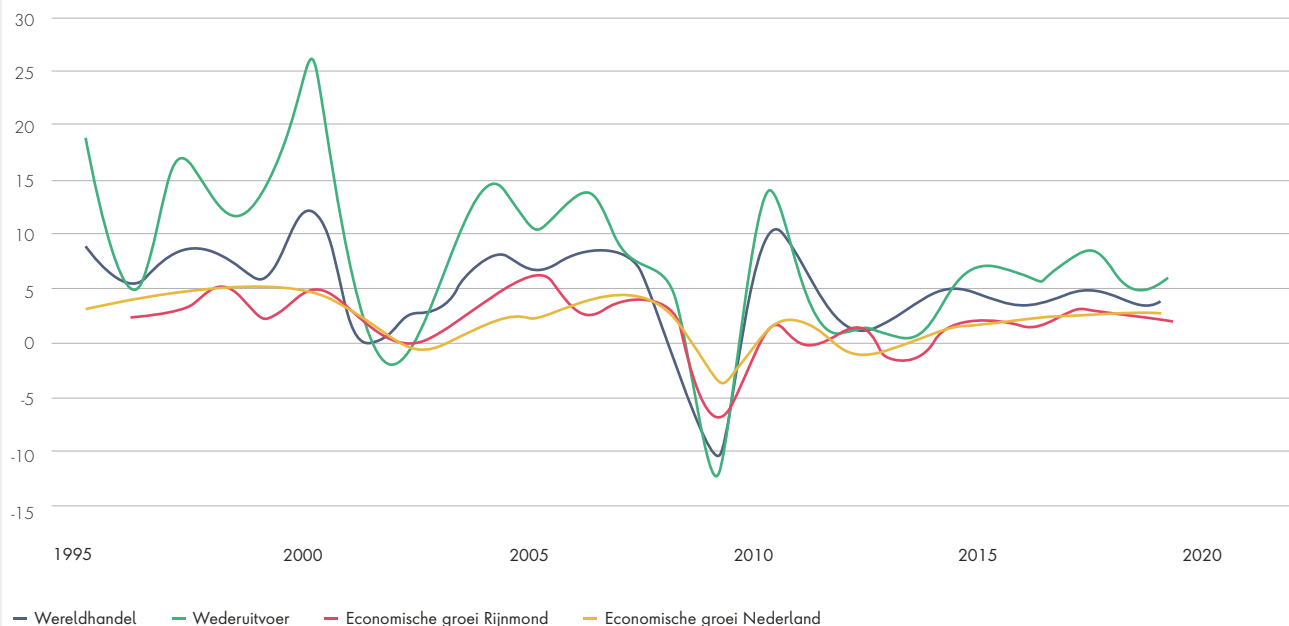
Realisatie 2010-2017 en prognose 2018 en 2019	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018*	2019*
Nederland*										
Bbp in mld euro (marktprijzen, cp 2017)	674,4	685,2	678,3	677,6	687,1	700,9	716,3	737,0	757,7	777,4
Reële bbp groei in % (CBS, CPB)	1,3	1,6	-1,0	-0,1	1,4	2,0	2,2	2,9	2,8	2,6
Rijnmond										
Brp in mld euro (marktprijzen, cp 2017)	57,1	56,8	57,5	56,4	57,0	58,2	59,0	60,6	62,2	63,4
Reële groei in % (CBS)	1,8	-0,5	1,1	-1,9	1,2	2,0	1,4	2,8	2,5	2,0
Werkzame personen (x 1.000)	653	652	650	633	631	639	648	664	680	683
Groei in %	-2,0	-0,1	-0,4	-2,5	-0,4	1,3	1,4	2,4	2,4	0,5
Bevolking (x 1.000)	1.204	1.213	1.218	1.220	1.226	1.234	1.242	1.250	1.257	1.262
Groei in %	0,80	0,71	0,40	0,21	0,48	0,66	0,66	0,64	0,50	0,39
Bevolking 15-74 jr (x 1.000)	901	906	911	919	923	922	929	936	940	942
Groei in %		0,55	0,55	0,88	0,44	-0,11	0,76	0,75	0,47	0,19
Beroepsbevolking (x 1.000)	618	617	628	628	628	626	623	634	639	643
Participatiegraad	68,6	68,1	68,9	68,3	68,0	67,9	67,1	67,7	67,9	68,3
Werkloosheid (x 1000)	39	39	52	63	63	59	51	40	33	30
als % van de beroepsbevolking	6,3	6,3	8,3	10,0	10,0	9,4	8,2	6,3	5,2	4,6

BRON: NEO Observatory obv CPB/CBS

*prognose uitgaande van MEV/CPB September 2018

FIGUUR 1: GROEI WERELDHANDEL, WEDERUITVOER EN BRUTO REGIONAAL PRODUCT RIJNMOND EN NEDERLAND, 1995-2017, PROGNOSE 2018-2019

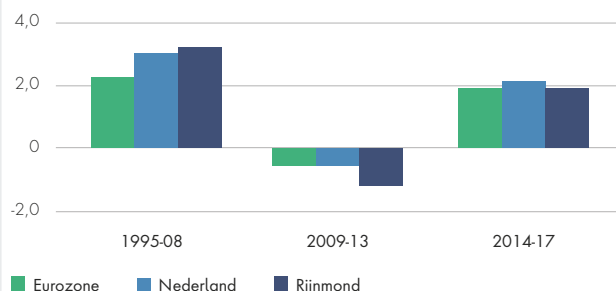
De groei van de wereldhandel en wederuitvoer vlakkt naar verwachting af en geeft minder impuls aan de groei in Rijnmond.

BRON: CPB, MEV2019, CBS/bewerking NEO Observatory

FIGUUR 2: ONTWIKKELING BRUTO REGIONAAL PRODUCT (MARKTPRIJZEN) RIJNMOND, NEDERLAND EN DE EUROPESE UNIE IN PROCENTEN PER JAAR, 1995-2017 PER DEELPERIODE

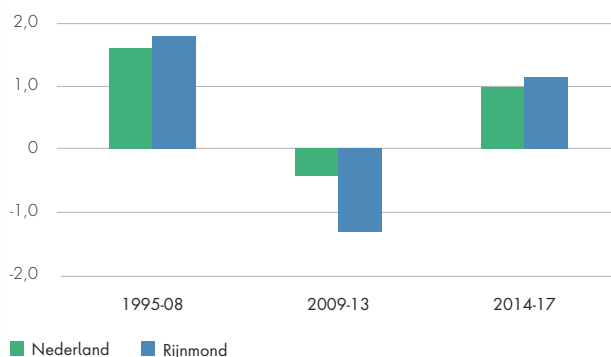
Rijnmond deelt mee in het herstel, maar anders dan voor 2009, ligt de groei in het huidige herstel enigszins onder het gemiddelde.

BRON: EUROSTAT, EU, CBS/bewerking NEO Observatory

FIGUUR 3: ONTWIKKELING WERKGELEGENHEID RIJNMOND, NEDERLAND IN PROCENTEN PER JAAR, 1995-2017 PER PERIODE

De werkgelegenheid ontwikkelt zich in de huidige conjunctuurgolf positief in Rijnmond; dit wordt verklaard door de groei van de dienstensector.

BRON: EUROSTAT, EU, CBS/bewerking NEO Observatory

TABEL 2: ONTWIKKELING VAN DE BEVOLKING IN NEDERLAND, RIJNMOND EN ROTTERDAM, AANTAL 2017 EN GEMIDDELDE GROEI IN PROCENTEN PER PERIODE, EN PROGNOSE 2018-2019

	2017	2005-08	2009-13	2014-17	2018	2019
	x1000	%				
Nederland	17.131	0,25	0,43	0,48	0,52	0,46
Rijnmond*	1.250	-0,14	0,56	0,61	0,5	0,39
Rotterdam	637	-0,55	0,65	0,77	0,71	0,78

BRON: CBS/bewerking NEO Observatory

* Inclusief Rotterdam

TABEL 3: BRUTO EN NETTO PARTICIPATIE, WERKLOOSHEID EN INACTIVITEIT NAAR OPLEIDING IN RIJNMOND EN NEDERLAND, 2017, % PER OPLEIDINGSNIVEAU

Nederland	Totaal in %	Laag middelbaar	Hoog
Bruto participatie	70	51	74
Netto participatie	67	47	70
Werkloosheid	4,9	8,3	4,8
Inactiviteit	30	49	26

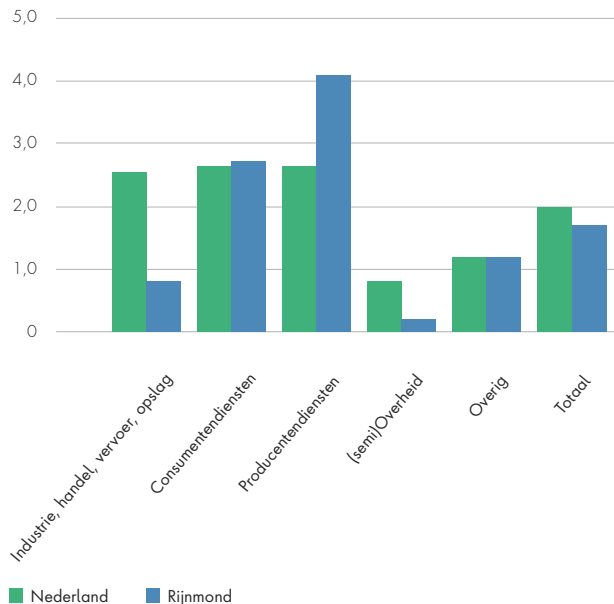

Rijnmond	Totaal in %	Laag middelbaar	Hoog
Bruto participatie	68	48	72
Netto participatie	63	43	67
Werkloosheid	6,3	11,5	6,5
Inactiviteit	32	52	28

BRON: CBS/bewerking NEO Observatory

FIGUUR 4: ONTWIKKELING TOEGEVOEGDE WAARDE (BASISPRIJZEN) NEDERLAND EN RIJNMOND, NAAR GROTE SECTOREN, GEMIDDELTE JAARLIJKSE GROEI 2014-17

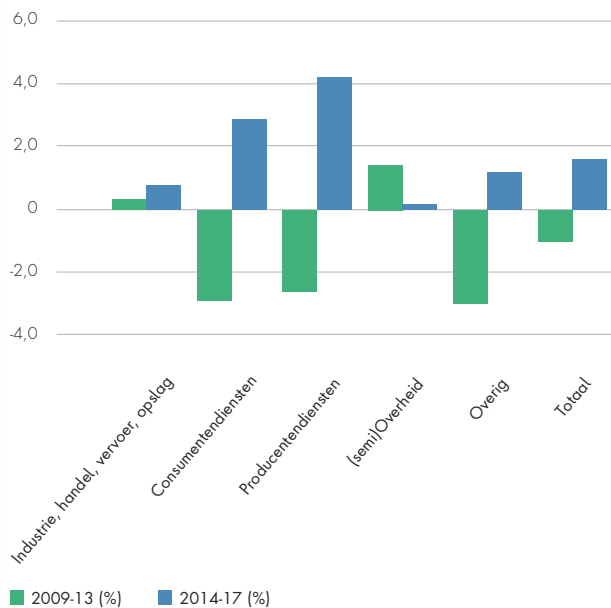
Consumenten- en vooral producentendiensten volgens nationale groeipad, industrie/groothandel/vervoer en opslag groeien elders in Nederland sneller.

BRON: CBS/bewerking NEO Observatory

FIGUUR 5: ONTWIKKELING TOEGEVOEGDE WAARDE (BASISPRIJZEN) IN RIJNMOND, NAAR GROTE SECTOREN, GEMIDDELTE JAARLIJKSE GROEI 2009-2013 EN 2014-2017

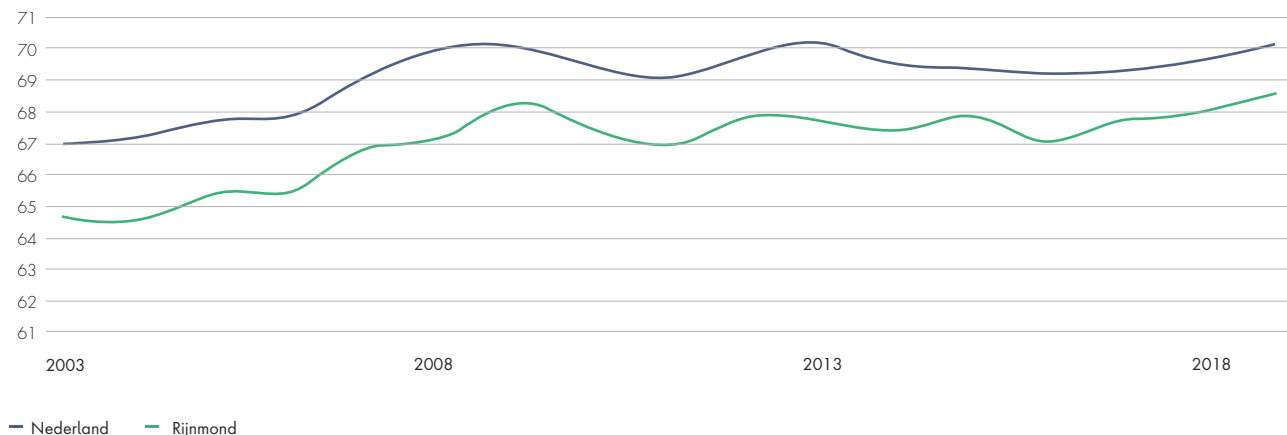
Consumenten- en producentendiensten geven het economisch herstel in Rijnmond substantieel vorm in het herstel van de grote recessie.

BRON: CBS/bewerking NEO Observatory

FIGUUR 6: ONTWIKKELING BRUTO PARTICIPATIE NEDERLAND EN RIJNMOND, 1995-2017 EN PROGNOSE 2018-2019

De bruto participatie neemt weer toe in Rijnmond en Nederland, maar blijft binnen de bandbreedte.

BRON: CBS, CPB/bewerking NEO Observatory

Toename bewoners

De bevolkingsgroei van Rijnmond en de stad Rotterdam vertoont een omslag in het recente verleden (zie tabel 2). Tot de grote recessie was er een lange reeks van jaren van bevolkingskrimp, daarna neemt de bevolking van stad en regio sneller toe dan het Nederlandse gemiddelde. Daarbij valt op dat binnen de regio de dynamiek van de bevolkingsgroei van de stad Rotterdam hoger is dan van de regio. Voor 2008 kromp de stad relatief snel, vanaf 2009 groeit de bevolking van de stad Rotterdam juist sneller dan landelijk. Dit laat zien dat na het terugvallen van de nieuwbouw als gevolg van de financiële crisis de migratie van de stad naar de regio stilviel. Vervolgens nam de waardering van het wonen in Rotterdam sterk toe. Dit is van belang om de positieve ontwikkeling van de commerciële dienstensector te verklaren. Voor zowel consumentendiensten (bestedingen) en producentendiensten (samenvloeiën wonen en werken) is de concentratie van wonen en werken gunstig. Het voordeel van nabijheid wordt optimaal benut. De bevolkingsgroei van de gehele regio is positief, hetgeen betekent dat er in de regio een grotere netto instroom is (zie tabel 3).

Hogere participatiegraad

Participatie en werkloosheid ontwikkelen zich gunstig in Rijnmond en Rotterdam (figuren 6 en 8). De werkgelegenheid trekt flink aan, waardoor de participatiegraad in Rijnmond in de huidige conjunctuurgolf toeneemt en de werkloosheid flink daalt. De toename past in een algemene meerjarige trend van voortdurende stijging van de participatie in Nederland, die halverwege de jaren tachtig inzette en voornamelijk het gevolg is van de toenemende participatiegraad van vrouwen. De grote recessie van 2009 onderbrak deze trend. Tussen 2008 en 2014 bleef de participatiegraad praktisch constant. De aantrekkende economie leidt echter duidelijk tot een toename ervan, in Rijnmond in hetzelfde tempo als in Nederland. Niettemin is er een verschil tussen de absolute hoogte van de participatiegraad tussen Nederland en Rijnmond van circa 2%. Dit verschil heeft de neiging om in de loop van de tijd af te nemen van circa 2,5% in 2003 tot circa 1,5% in 2018 (zie figuur 7). Een mogelijke verklaring is de geleidelijke verdiensteljing van de regionale economie van Rijnmond, waardoor de participatie van vrouwen toeneemt. Voor de aantrekkelijkheid en ontwikkeling van stad en regio is dit gunstig.

Op de piek in 2013 en 2014 lag de werkloosheid in Rijnmond op meer dan 10% van de beroepsbevolking. Dat was fors hoger dan het landelijke cijfer. Opvallend is de krachtige afname van de werkloosheid in Rijnmond naar 6,3% in 2017 en, naar verwachting, 4,6% in 2019. Het is een afname van in totaal meer dan 5% en daarbij smelt het verschil in werkloosheid tussen Rijnmond en Nederland grotendeels weg. In totaal neemt de werkzame beroepsbevolking in Rijnmond tussen 2013 en 2019 met circa vijftigduizend werkzame personen toe. De arbeidsmarkt verkrappt en frictiewerkloosheid komt in zicht.

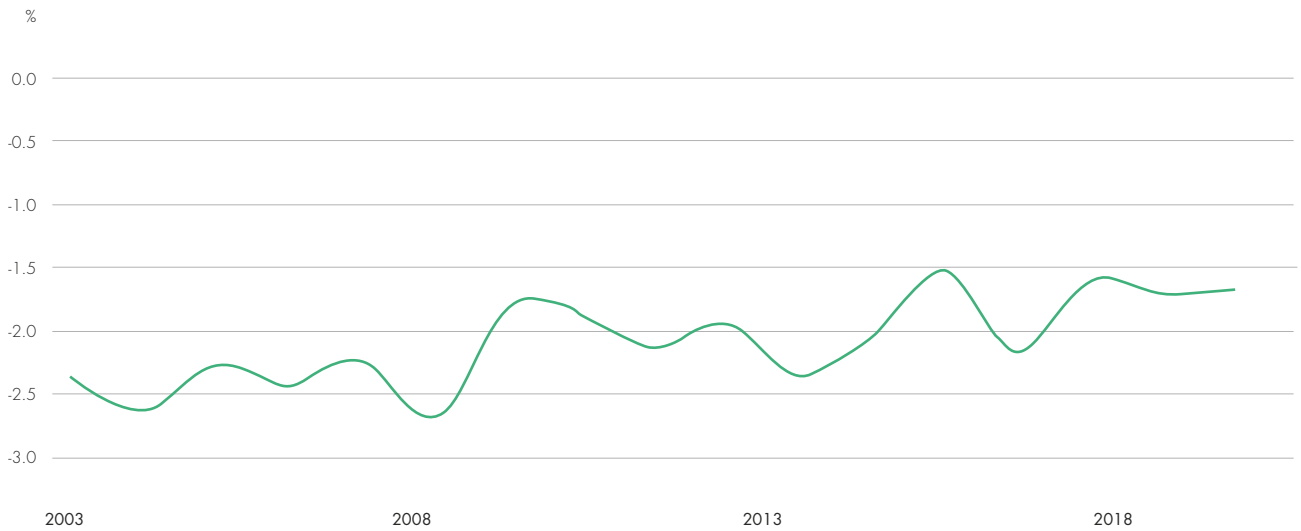
Meer wijken profiteren

Rotterdam is aanjager van de regionale economie van Rijnmond. In 2017-2018 lag de banengroei op gemiddeld 2,8%. In totaal gaat het om 10.200 extra banen. Overig Rijnmond profiteert in werkgelegenheid niet of nauwelijks mee van de hoogconjunctuur, alleen in de aangrenzende gemeenten Barendrecht en Brielle groeit het aantal banen sterker door ten opzichte van Rotterdam. Werkgelegenheid concentreert zich meer in de stad ten opzichte van de regio. Hetzelfde patroon zien we in andere stedelijke regio's, zoals de regio Amsterdam waar alleen de hoofdstad en de aangrenzende gemeenten een bovengemiddelde economische groei laten zien.

Een van de belangrijke conclusies van de EVR 2018 was dat de groei van de economie van Rotterdam flink is, maar dat het herstel twee gezichten heeft. Het centrum en aanpalende wijken Feijenoord en Kralingen-Crooswijk ontwikkelen zich tot domeinen voor de hoger opgeleiden, met veel banengroei. Andere wijken van de stad laten weliswaar groei zien, maar blijven daarbij achter. Daarnaast profiteren gebieden waar de werkgelegenheid sterk groeit dubbel. De woningmarkt doet het namelijk ook beter in deze gebieden, met sterker stijgende woningwaarden dan elders in Rotterdam. Nu zien we dat er binnen Rotterdam wel sprake is van een uitdijend effect van de hoogconjunctuur. De werkgelegenheid in Rotterdam Centrum groeit sterk door in 2017-2018, net als in Feijenoord. Verder van het centrum, zoals in Charlois, Prins Alexander en Overschie, zien we dat de banengroei nu ook een impuls krijgt. Het verschil tussen de twee snelheden wordt kleiner. Anders dan de regio Rijnmond, profiteren de omliggende wijken in de stad wel mee van de hoogconjunctuur (zie figuur 9 en 10).

FIGUUR 7: DE PARTICIPATIE VAN RIJNMOND GROEIT GELEIDELIJK NAAR DIE VAN NEDERLAND TOE. DE PARTICIPATIEGRAAD VAN RIJNMOND WAS TOT 2009 ONGEVEER -2,5 PROCENT LAGER DAN NEDERLAND, EN IS NU BIJNA 1,5 PROCENT LAGER

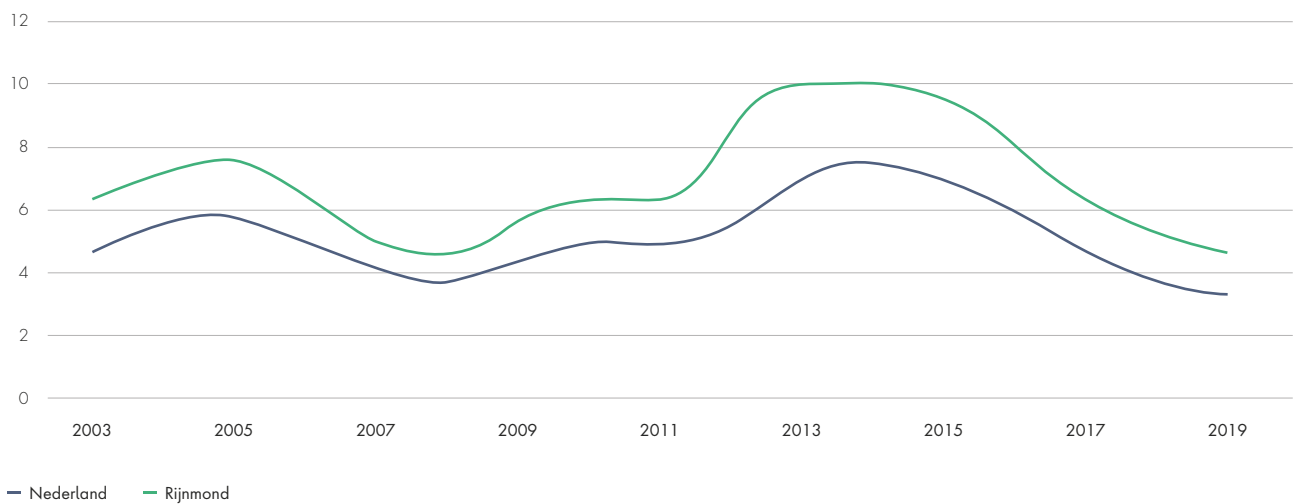
Vershil in Participatiegraad tussen Rijnmond en Nederland, 2003-2017, in %.

BRON: CBS/bewerking NEO Observatory

FIGUUR 8: ONTWIKKELING WERKLOOSHEID NEDERLAND EN RIJNMOND, 1995-2017 EN PROGNOSE 2018-2019

De werkloosheid daalt in Rijnmond en Nederland, maar blijft in Rijnmond nog net boven de frictiewerkloosheid (4%).

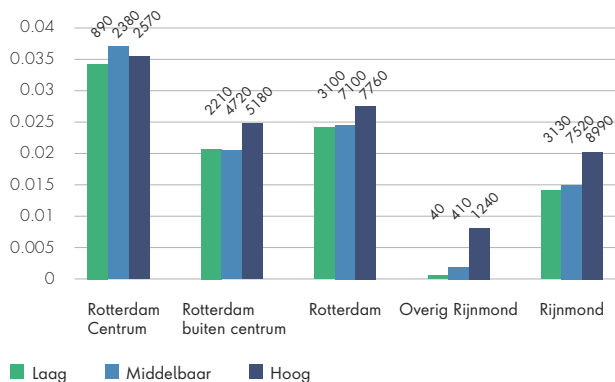
BRON: CBS, CPB/bewerking NEO Observatory

FIGUUR 9: BANENGROEI IN ROTTERDAM EN OVERIGE GE-MEENTEN IN RIJNMOND, 2016-2018, IN AANTAL BANEN EN GEMIDDELTE JAARLIJKSE GROEI.

	Aantallen 2016-18	In % per jaar 2016-18
Rotterdam	18411	2,6%
Barendrecht	1801	3,6%
Lansingerland	1040	2,0%
Vlaardingen	694	1,6%
Brielle	591	4,4%
Ridderkerk	425	1,0%
Maassluis	307	2,0%
Hellevoetsluis	2	0,0%
Schiedam	-99	-0,1%
Westvoorne	-126	-1,6%
Krimpen aan den IJssel	-200	-1,0%
Nissewaard	-243	-0,5%
Albrandswaard	-507	-2,3%
Capelle aan den IJssel	-1020	-1,4%
Rijnmond	21076	1,8%

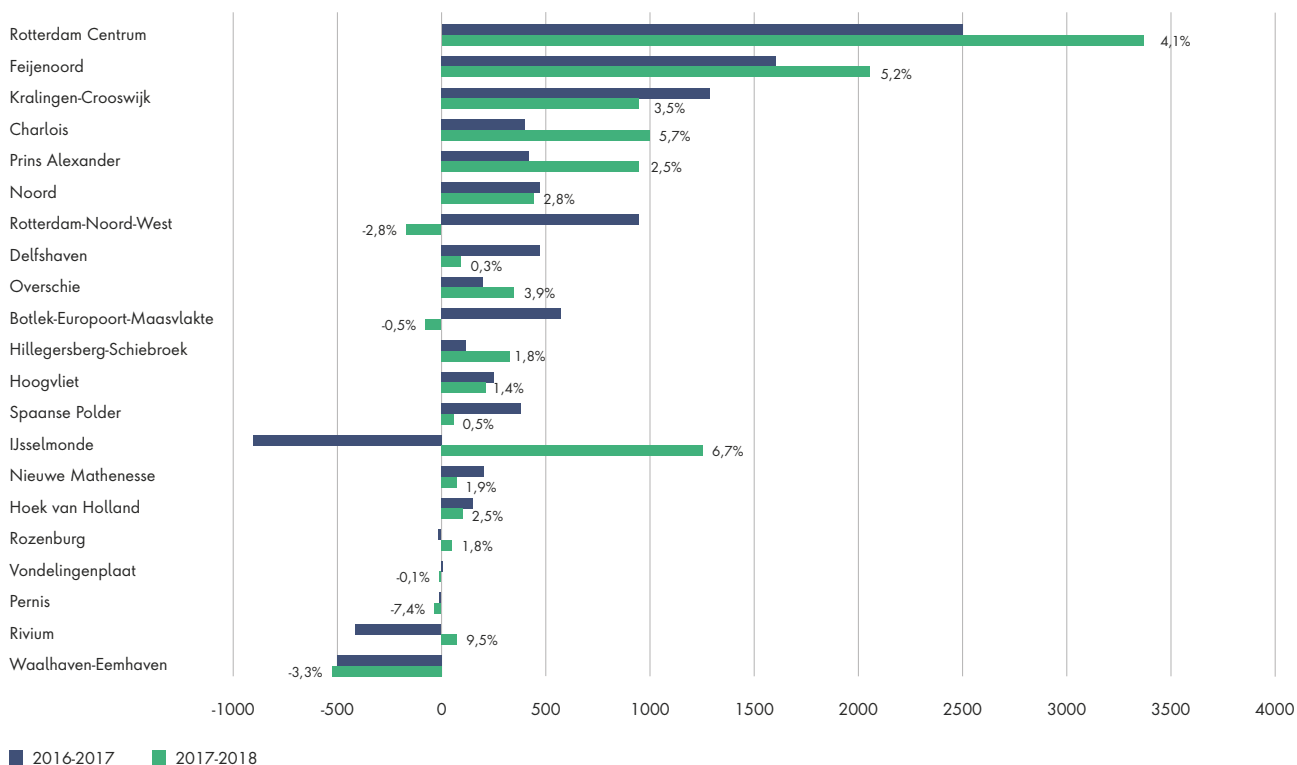
BRON: BRZ

FIGUUR 11: BANENGROEI IN ROTTERDAM EN RIJNMOND NAAR OPLEIDINGSNIVEAU, 2016-2018, IN GEMIDDELTE GROEI PER JAAR, UITGESPLITST NAAR ROTTERDAM CENTRUM, ROTTERDAM BUITEN CENTRUM, EN OVERIG RIJNMOND

BRON: NEO Observatory, OP BASIS VAN BRZ EN CBS

FIGUUR 10: BANENGROEI PER WIJK IN 2016-2017 EN 2017-2018

BRON: BRZ

Centrum aanjager van werkgelegenheid

Uitgaande van de gemiddelde landelijke sectorale vraag naar vaardigheden en opleiding, zijn de extra banen in Rotterdam en Rijnmond opgedeeld naar opleiding (zie *figuur 11*). Van alle banen is dan één op de vijf voor lager opgeleiden en twee op de vijf voor zowel middelbaar als hoger opgeleiden. Voor de laagopgeleiden zijn de detailhandel, horeca en bouw de belangrijkste sectoren, voor middelbaar opgeleiden zijn dat de ICT en zorg. Belangrijkste sectoren voor hoogopgeleiden zijn de ICT, specialistische zakelijke diensten en non-profit (onderwijs, zorg, overheid).

Het centrum van Rotterdam is aanjager van de werkgelegenheid voor alle opleidingsniveaus, met een groei van rond de 3,5% per jaar in 2016-2018. Ook zien we dat in de wijken buiten het centrum de werkgelegenheidsgroei met 2 à 2,5% per jaar positief is voor alle opleidingsniveaus. Dit in schril contrast met de omliggende gemeenten in de regio. Het aantal banen voor laagopgeleiden in overig Rijnmond neemt niet toe in de hoogconjunctuur, en ook voor middelbaar- en hoogopgeleiden blijft de werkgelegenheidsgroei achter.

Diversificatie naar diensten

Ook treedt er diversificatie op in de economische structuur van de regio, waarvan vooral het centrum van de stad Rotterdam profiteert dankzij agglomeratievoordeel. Allerlei voorzieningen, zoals detailhandel, raken geconcentreerd in het centrum van Rotterdam. De extra werkgelegenheid wordt in recente jaren gedreven door de consument en de zakelijke diensten (zie *figuur 13*). De dynamiek vindt ruimtelijk geconcentreerd plaats in de stad Rotterdam en daarbinnen in het centrum; het havengebied laat een lage dynamiek zien. Consumenten- en producentendiensten in de stad, die sterk leunen op binnenlandse bestedingen, zijn nu de trekkers van de groei. De hoogste banengroei zit in de sectoren ICT, specialistische zakelijke diensten, zorg, detailhandel, openbaar bestuur, bouw en horeca. Deze sectoren hebben een vestigingsvoorkeur in en rond het centrum van de stad.

Aantrekkelijke woonstad

Naast het werken neemt het wonen toe in Rotterdam. Het aantal inwoners in Rotterdam groeide de afgelopen jaren flink en de verwachting is dat deze trend de komende jaren zal aanhouden, mede door de extra impuls in de woningbouwproductie sinds 2017. Verwacht wordt dat in 2018 het bouwrecord van 2017 (3764 woningen) gebroken gaat worden. In het coalitieakkoord is 'bouwen, bouwen, bouwen' het credo en wordt ingezet op de realisatie van 18.000 woningen in de komende vier jaar. De nieuwbouw moet ook het woningaanbod op strategische plaatsen in de stad een kwalitatieve impuls geven met extra woningen in het middeldure en dure segment.

Er zijn drie factoren die zorgen voor de bevolkingsgroei in Rotterdam. Allereerst zorgt de natuurlijke groei, ofwel het saldo van geboorten en sterfte, voor jaarlijks gemiddeld ruim tweeduizend extra inwoners in Rotterdam. Ten tweede is er een sterke groei van de buitenlandse migratie naar Rotterdam. Dit zijn met name arbeidsmigranten uit Oost- en Zuid-Europa (Polen, Bulgarije, Portugal, Griekenland). Daarnaast zorgen de toename van buitenlandse studenten (o.a. uit China en Duitsland) en internationalisering van de arbeidsmarkt (kennisswerkers, expats) voor meer migratie naar de stad. De netto instroom uit de van oudsher bekende migrantenlanden (Turkije, Marokko, Suriname, Nederlandse Antillen, Kaapverdië) vlagt af ten opzichte van tien jaar geleden.

De derde factor die de extra bevolkingsgroei verklaart, is de binnenlandse migratie. Daaruit blijkt dat Rotterdam aantrekkelijker wordt als woonstad (*figuur 14*). De Rotterdamse woningmarkt laat nu een structureel andere ontwikkeling zien. Voor de economische crisis is er sprake van een uitstroom uit de stad van gemiddeld ruim drieduizend inwoners per jaar, vooral als gevolg van suburbanisatie naar omliggende gemeenten in Zuid-Holland. Gedurende de economische crisis (2008-2013) stopt de Nederlandse woningmarkt en droogt de suburbanisatiestroom op. Huishoudens stelden verhuizen uit door baanonzekerheid en financieringsproblematiek en bleven langer in Rotterdam wonen. Na 2014 herstelt de woningmarkt en ontstaat een inhaalvraag, met extra in- en uitstroomdynamiek op de Rotterdamse woningmarkt. De netto uitstroom naar Zuid-Holland is met 4.000 inwoners in 2017 weer op het niveau van voor de crisis. Dit is de 'roltrapfunctie' van Rotterdam. De extra woningbouwproductie in Rotterdam heeft mogelijk een dempend effect op de roltrapfunctie naar de rest van Zuid-Holland.

De instroom uit de rest van Nederland neemt structureel toe (*figuur 14*). Het migratiesaldo met de rest van Nederland ligt na 2014 op een structureel hoger niveau, in 2016 en 2017 per saldo een instroom van drieduizend inwoners per jaar tegenover een jaarlijkse instroom van circa duizend in de periode 2000-2013.

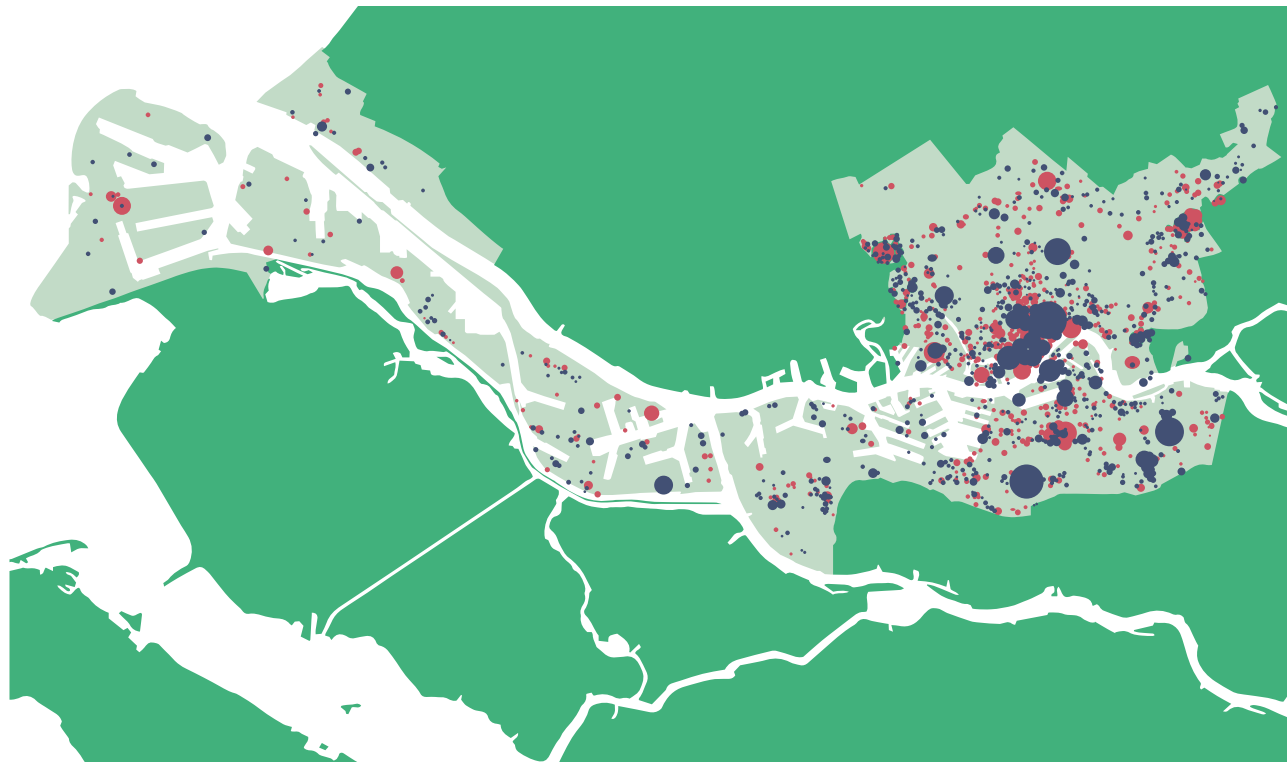
De structureel hogere instroom vanuit de rest van Nederland betreft de 0 t/m 19-jarigen en 20 t/m 39-jarigen (*figuur 15 op de volgende pagina*). Jongeren en hoogopgeleiden willen graag in de stad wonen en stellen het 'settelen in de suburb' steeds meer uit. Rotterdam profiteert volop mee van de algemene trend van de trek naar en hang in de stad. Het aantal banen in de stad groeit harder ten opzichte van de regio Rijnmond, en dat geldt voor laag-, middelbaar- én hoogopgeleid werk. Daarbovenop zijn er twee drijvende factoren die zorgen voor extra instroom van jongeren en hoogopgeleiden: de toename van het aantal studenten in Rotterdam (vijfduizend meer uitwonende studenten vergeleken met 2010) en de relatieve aantrekkelijkheid van Rotterdam voor starters op de woningmarkt in de Randstad. Voor leeftijdsgroepen boven de 40 jaar zijn geen grote verschuivingen zichtbaar in de in- en uitstroom saldi met de rest van Nederland.

Rotterdam bleef lange tijd achter in aantrekkelijkheid om te wonen bij Amsterdam, Utrecht en Den Haag, maar laat in de voorbije jaren soortgelijke groei zien in gemiddelde woningwaardeontwikkeling. Vanuit Amsterdam, Utrecht en Den Haag verhuizen na 2015 relatief meer mensen naar

Rotterdam ten opzichte van de voorgaande jaren (*figuur 16 op de volgende pagina*). Rotterdam is een aantrekkelijk alternatief voor starters op de woningmarkt door de krapte en hoge woningprijzen in de andere grote steden. Vooral de trek van Amsterdam naar Rotterdam is opvallend en komt mede door de goede bereikbaarheid tussen de steden dankzij de Intercity Direct. De uitstroom naar omliggende gemeenten hangt sterk samen met de realisatie van nieuwbouwprojecten. In recente jaren richt de uitstroom zich op Schiedam, Zuidplas, Ridderkerk, Nissewaard en Gouda, waar dat een aantal jaren geleden Barendrecht en Alblasserwaard was. Tot slot valt de instroom uit Dronten op als gevolg van de toedeling van statushouders naar gemeenten vanuit COA-locatie Dronten.

De extra dynamiek in Rotterdam vindt plaats in Rotterdam Centrum, Kralingen-Crooswijk, Charlois en IJsselmonde, gevolgd door Noord en Feijenoord (*figuur 17 op de volgende pagina*). Investerings in vernieuwing van het woningaanbod renderen op lange termijn. Sloop-nieuwbouw projecten die 10-20 jaar geleden in gang zijn gezet, zorgen nu voor positieve impuls.

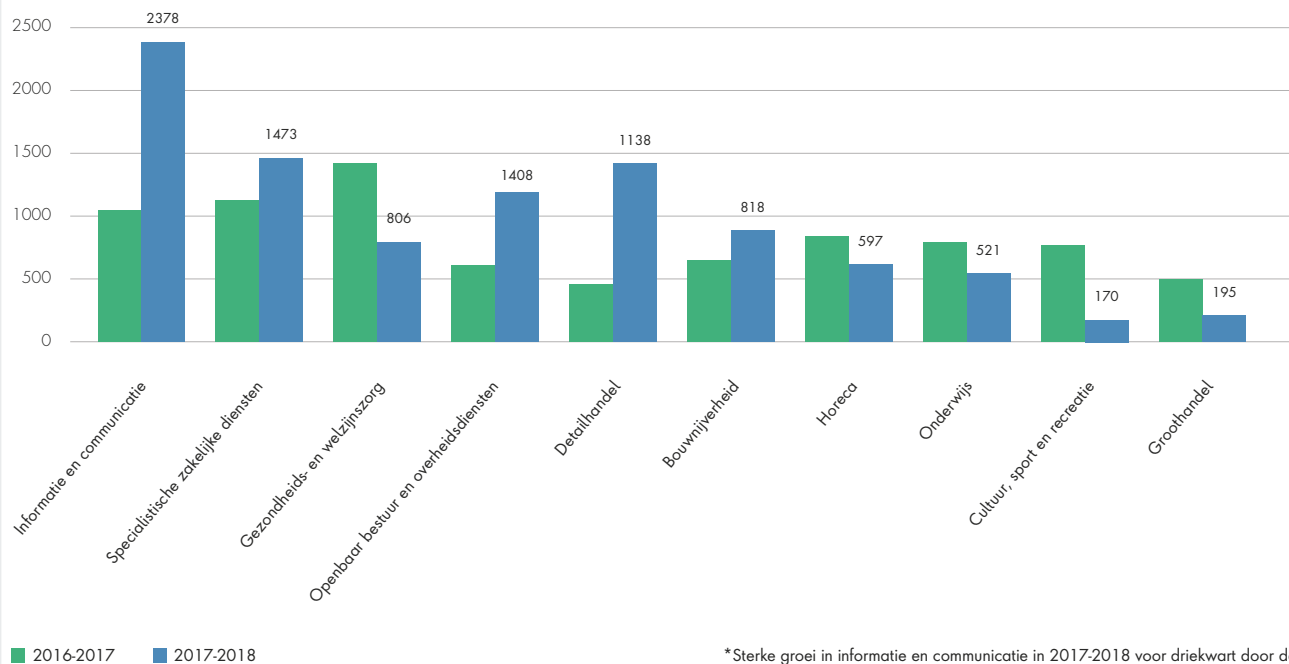
FIGUUR 12: TOENAME (BLAUW) EN AFNAME (ROOD) VAN ARBEIDSPLAATSEN PER VESTIGING, CUMULATIEF OVER PERIODE 2016-2018

NOOT: BEDRIJFSVESTIGINGEN MET EEN DYNAMIEK VAN MINDER DAN VIJF ARBEIDSPLAATSEN ZIJN NIET WEERGEGEVEN

BRON: ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM/UPT, OP BASIS VAN BRZ

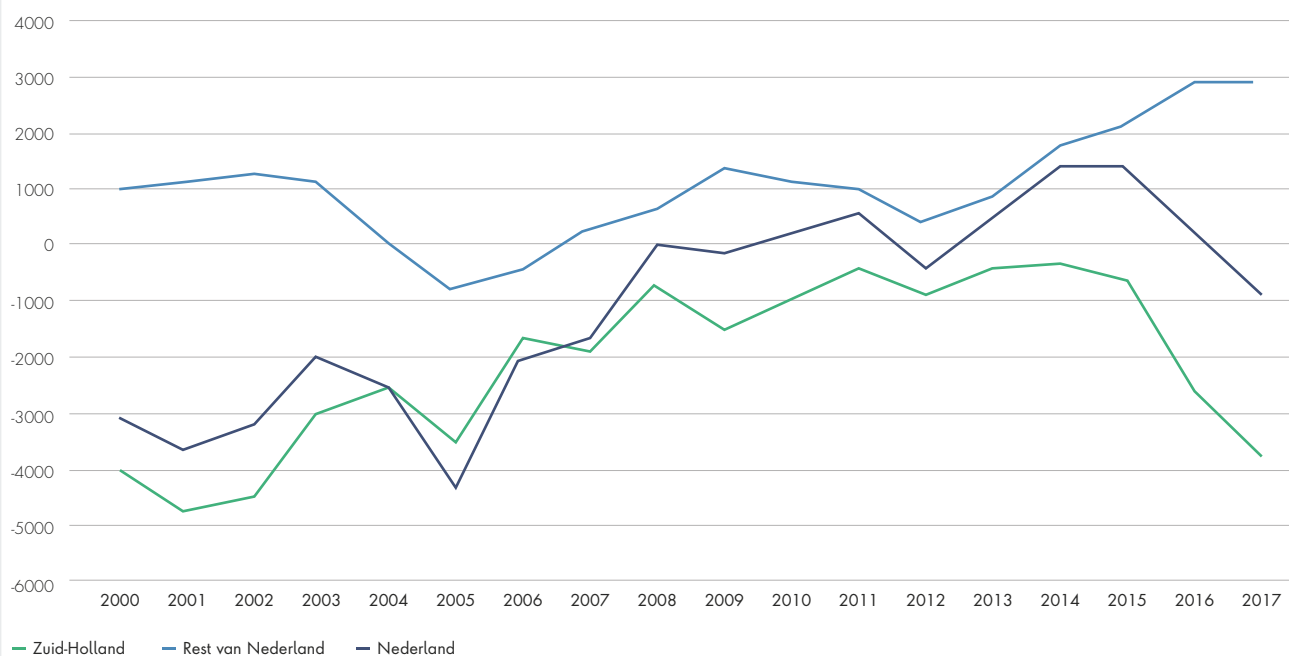
FIGUUR 13: TOP 10 GROEISECTOREN IN ROTTERDAM IN 2016-2018, OP BASIS VAN GROEI IN AANTAL BANEN, UITGESPLITST NAAR 2016-2017 EN 2017-2018*

*Sterke groei in informatie en communicatie in 2017-2018 voor driekwart door de verplaatsing van het KPN-hoofdkantoor van Den Haag naar Rotterdam, inclusief landelijk opererende servicemedewerkers.

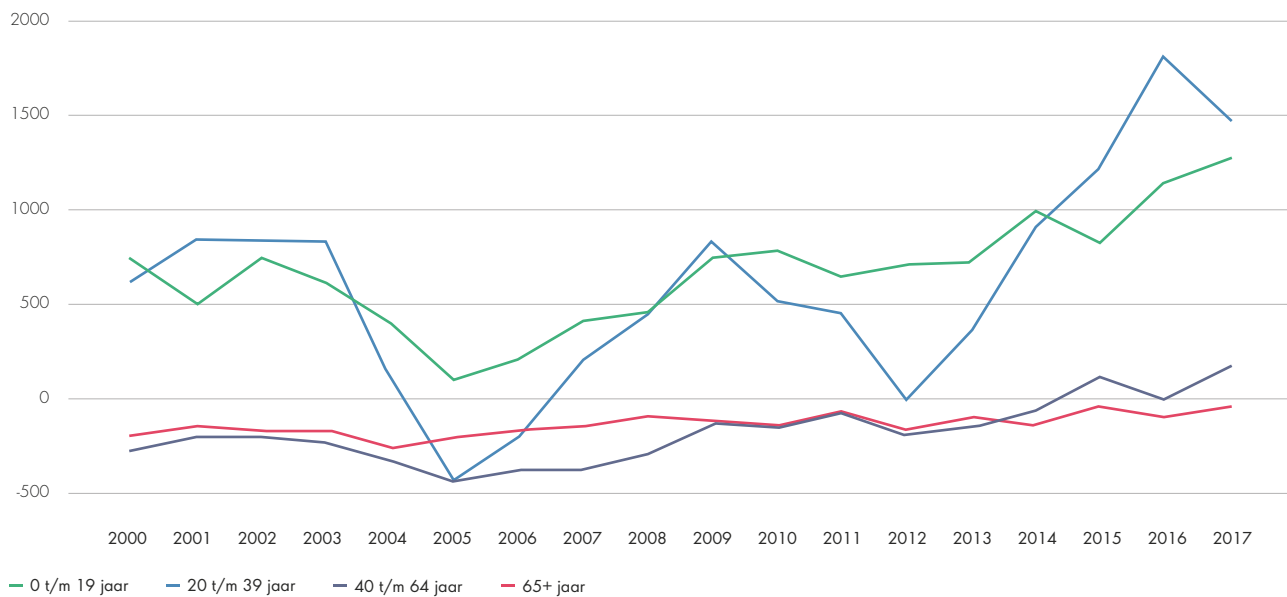
BRON: NEO Observatory, OP BASIS VAN BRZ EN CBS

FIGUUR 14: BINNENLANDS MIGRATIESALDO VAN ROTTERDAM MET ZUID-HOLLAND, REST VAN NEDERLAND EN NEDERLAND, 2000-2017

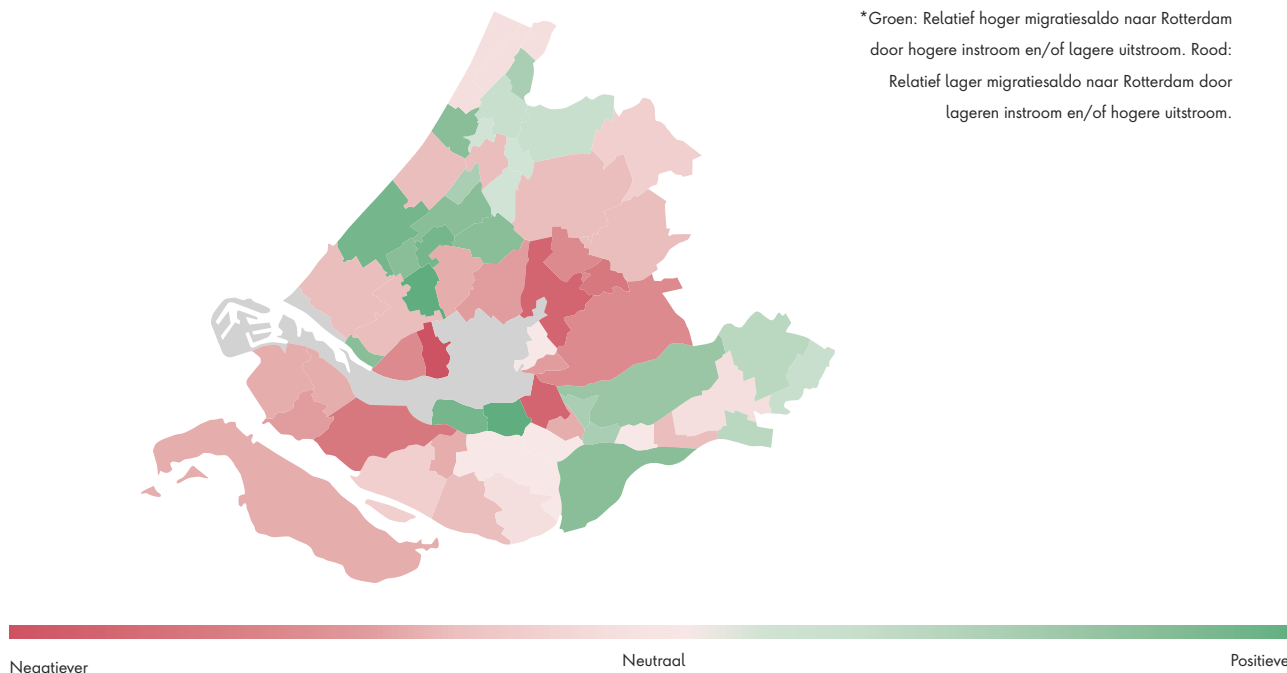
BRON: OBI

FIGUUR 15: BINNENLANDS MIGRATIESALDO VAN ROTTERDAM MET DE REST VAN NEDERLAND (NEDERLAND, EXCLUSIEF ZUID-HOLLAND), NAAR LEEFTIJDSCLASSE, 2000-2017

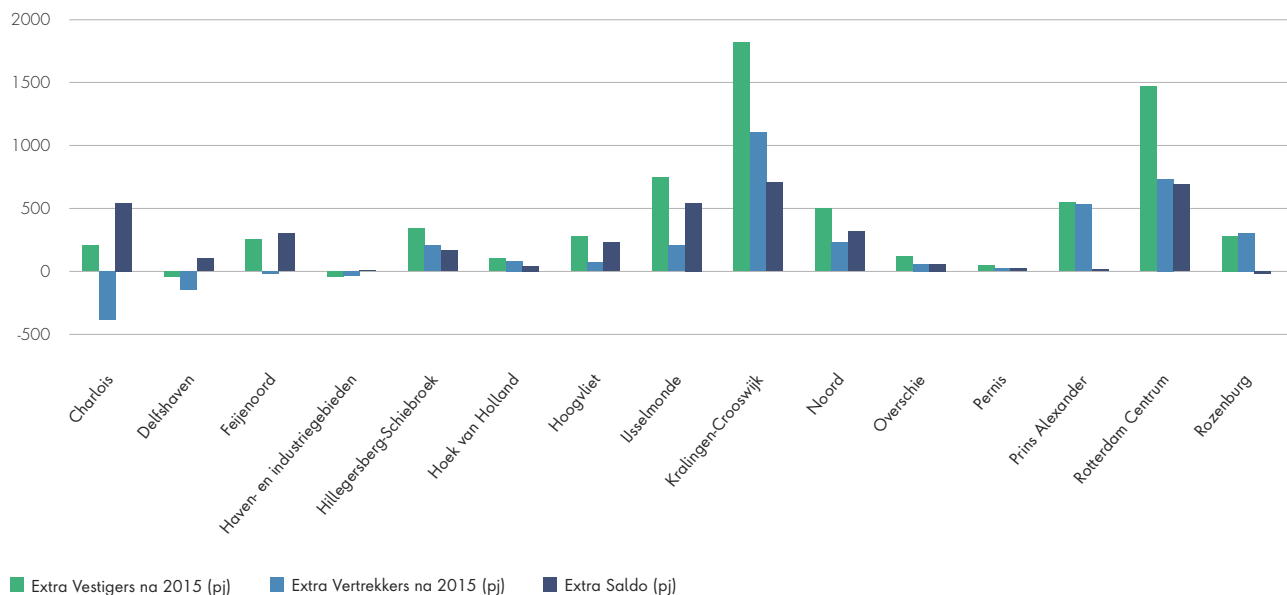
BRON: OBI

FIGUUR 16: ONTWIKKELING GEMIDDELD JAARLIJKS MIGRATIESALDO VAN ROTTERDAM IN DE PERIODE 2015-2017 TEN OPZICHTE VAN PERIODE 2000-2014, PER GEMEENTE*

BRON: OBI

FIGUUR 17: ONTWIKKELING INKOMENDE EN UITGAANDE MIGRATIE PER WIJK (BINNENLANDS EN BUITENLANDS), PERIODE 2015-2017 TEN OPZICHTE VAN PERIODE 2000-2014, PER GEMEENTE

BRON: OBI

Conclusies

De economie van Rijnmond liep goed mee op de top van de conjunctuurgolf in 2017 en 2018. Het aantal banen stijgt en de werkloosheid neemt snel af. De participatiegraad neemt gestaag toe in Rijnmond en komt in 2019 uit op 68,3% van de bevolking van 15 tot 74 jaar. Hoewel dit nog onder het nationale cijfer ligt, groeit de participatie in Rijnmond geleidelijk naar die van Nederland toe. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de verdienstelijking van de regionale economie, waardoor de participatie van juist vrouwen stijgt.

Naar verwachting loopt de groei van het brp in Rijnmond in 2019 terug naar 2%. Dat is weliswaar een solide groei, maar er zijn neerwaartse risico's vanwege ontwikkelingen in het achterland van de Rotterdamse haven. Daartegenover staat dat de groei van de Rijnmondse economie is gedragen door de commerciële dienstensector, zowel voor consumenten (horeca) als voor producenten (ICT en specialistische zakelijke diensten). Binnen Rijnmond concentreert de groei van de werkgelegenheid zich in Rotterdam, met name in het centrum. Vanuit Centrum, Kralingen-Crooswijk en Feijenoord dijt de groei nu uit naar aanpalende wijken als Charlois, Prins Alexander en Overschie. Het verschil tussen de twee snelheden in Rotterdam neemt af.

In de bevolkingsdynamiek is er sprake van een verandering. Door de aantrekkende economie komt de suburbanisatie vanuit het centrum naar de omliggende gemeenten weliswaar weer op gang, maar de binnenlandse migratie is van karakter veranderd. Deze is structureel positief geworden voor Rotterdam. Het blijkt dat jeugdigen en hoger opgeleiden, in het bijzonder starters en studenten, zich vestigen in Rotterdam. Opvallend is de migratie vanuit Amsterdam, met een voorkeur voor Centrum, Feijenoord en Charlois. Het beeld is dat de Intercity Direct een gunstig effect heeft op de aantrekkelijkheid van Rotterdam als stad om te wonen.

Voor de toekomstige groei van de stad betekent dit, dat het vestigingsklimaat van de stad is verbreed. De internationale goederenafhandeling en procesindustrie ondervinden de onzekerheden die via de wereldhandel binnenkomen, in het bijzonder de Brexit, de heroriëntatie van de Duitse auto-industrie op elektrisch rijden en de energietransitie. De huidige conjunctuurgolf laat echter zien dat Rijnmond aantrekkelijk is voor een breed spectrum aan bedrijven in de dienstensector en huishoudens. Kennisgedreven, gediversifieerde diensten, zowel voor producenten als voor consumenten, en huishoudens met een grootstedelijke woonvoorkeur uit de Randstad en expats uit het buitenland vestigen zich in Rotterdam. Dit betekent dat de agglomeratievoordelen van Rotterdam én de gehele Rijnmond geleidelijk versterkt worden en uitstralen.